

Тетяна ЗАНФІРОВА,
кандидат юридичних наук,
доцент Класичного приватного університету
міста Запоріжжя

ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРА ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ В ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ

Ключові слова: трудові відносини, правовий простір, правові суб'єкти, правові цінності, громадські інституції, державні інституції.

Загальновідомо, що будь-яке теоретичне дослідження має проводитись на основі категоріально-понятійного апарату, який є специфічною науковою мовою, що дає змогу, по-перше, відобразити предметне поле, об'єкт і предмет дослідження, а по-друге, реалізувати мету і завдання теорії. Не є винятком і філософсько-правові роздуми щодо онтологічних, гносеологічних та аксіологічних проблем рефлексії трудового права, категоріально-понятійний апарат яких має містити, з одного боку, поняття, категорії й концепти природного та позитивного

права, а з другого – такі ж лінгвістичні одиниці, що використовуються у філософських та теоретичних дослідженнях, близьких до проблематики трудових відносин. Інакше кажучи, йдеться про формування відповідного філософсько-правового дискурсу дослідження, який створює власну категоріальну систему мислення, добудовує або перебудовує попередню, вводячи в неї нові поняття, категорії й концепти [1]. Такий дискурс не є чимось застиглим, навпаки, він повинен розвиватися, включаючи в себе нові елементи, за допомогою яких дослідник

більш адекватно відображає, конструює складну соціально-правову реальність.

До таких відносно нових понять, які претендують на статус складової філософсько-правового дискурсу, належить поняття «правовий простір». Водночас треба зауважити, що навіть короткий огляд наукової літератури свідчить: в юридичній теорії поняття правового простору використовується з метою визначення дії права як нормативного ладу суспільного життя в межах певної території, вказаної законодавцем. Для представників загальної теорії права є природним виходити з того, що правовий простір – це особлива сфера регламентації юридичними нормами моделей правомірної поведінки держави, її складових і громадян у межах території даної держави та конкретного історичного часу [2, 24]. Кажучи простіше, правовий простір для більшості юристів – це сфера законів та інших юридичних норм, що діють у конкретну історичну епоху. Якщо це так, то виникає запитання: навіщо вводити практично синонім поняттю «система законодавства»? Водночас, очевидно, не замислюючись над доволі складними термінологічними питаннями, деякі юристи схильні включати до структури «правового простору» поряд з державою і правовими приписами, правову систему, яка, у свою чергу, містить, на їх думку, правову ідеологію у вигляді правових поглядів, правосвідомість, правову культуру тощо [3].

М.М. Козюк, роблячи аналіз неологізму «правовий простір», зауважує, що взагалі правові неологізми виникають під час радикальних соціально-економічних перетворень. Зокрема, у Російській Федерації введення цього терміна було пов'язане з необхідністю політичної єдності у період «параду суверенітетів» у середині 1990-х рр. На його думку, правовий простір – це територіально обмежена сукупність правових засобів та явищ, які беруть участь у регулюванні суспільних відносин [4].

Щодо філософсько-правового аспекту змісту поняття «правовий простір» доводиться зробити висновок, що його евристичний потенціал значно ширший. Отже, виникає потреба детальніше розглянути його

наповненість, структуру й динаміку розвитку. Якщо цього не зробити, всі судження і висновки стосовно вказаного предмета не матимуть міцного підґрунтя, що ускладнюватиме розуміння соціальної реальності у сфері права.

На наш погляд, не виникає сумніву, що «правовий простір» – це складова «соціального простору», змістом якої є спрямованість на «правове» у соціальних відносинах. Що ж до поняття «соціальний простір», то воно використовується насамперед для опису соціальної реальності, яка є просторово-часовою структурою, що являє собою зв'язок між соціальними позиціями в певний момент часу [5]. Водночас у більшості досліджень, присвячених рефлексії соціального простору, відсутнє достатнє концептуальне обґрунтування даного поняття. Отже, залишаються відкритими проблеми онтологічного статусу соціального простору, виявлення елементів його структури, розгляду співвідношення в ній об'єктивних і суб'єктивних засад. Навіть у видатного соціолога П. Бурдьє можна зустріти певні суперечності в розумінні поняття соціального простору. Як зауважують дослідники його наукової спадщини, у різних частинах праці П. Бурдьє щодо соціального простору, останній розглядається то як «простір відносин», то як географічний простір, де переміщуються люди [6].

У будь-якому разі в соціальній теорії підкреслюється нефізичний характер соціального простору, оскільки він визначається не рухом чи натуральними властивостями речей, а смислами і соціальними формами людської діяльності. У межах даної статті під соціальним простором будемо розуміти соціально освоєну частину природного простору як середовища проживання людей, як поле їх соціальної діяльності. Простір, що розуміється таким чином, можна інтерпретувати як сконструйовану модель соціальної реальності, спрямованість і зміст якої залежать насамперед від мети дослідження. Відповідно, правовий простір – це частина соціального простору, специфічне поле діяльності суспільства, що виникає між множиною автономних особистостей. Правовий простір – простір залежностей, відносин і

дій різних правових суб'єктів від громадянина до громадських та державних інституцій. Іншими словами, саме у правовому просторі відбуваються безперервні людські й інституціональні комунікації, основними правовими цінностями яких є порядок, свобода, відповідальність, рівність, справедливість. Зазначені цінності становлять цілісну систему взаємопов'язаних елементів, виділення яких як головних і системоутворюючих приводить до несподіваних висновків.

Зокрема, російський філософ В.М. Пристенський виходить з того, що людина потенційно здатна побудувати соціальний простір як правовий лише за наявності головних, на його думку, конститувальних елементів, що формують людину як правову істоту, насамперед розум і свободу [7]. Він вказує: «Якщо людина розглядає свободу як цінність, а себе – як вільну, автономну особистість, як субстанцію права, то вона такою і стає» [7, 64]. Це вихідне положення дає автору підстави стверджувати, що лише західна цивілізація виступає як правоутворювальна, тобто створює і розвиває правові інститути, заповнюючи правовий простір. Навпаки, якщо людина не визнає цінність свободи і ставить до себе як до гетерономної особистості, яка не має визначальної свободи, то вона нею й не стає, і право в таких умовах не виникає. Отже, В.М. Пристенський робить такий висновок: «... всесвітній правовий простір (у правовому аспекті) дихотомічно (розділений на правовий і неправовий) і топологічно прив'язаний до координат Заходу – Незаходу. Він виступає як західний (правовий) і незахідний (неправовий)» [7, с. 67]. Зрештою, В.М. Пристенський зазначає, що правовим є не будь-який соціальний простір, а лише такий, де людина займає центральне місце й де реалізована її свобода. Зокрема, він стверджує, що правовий простір незахідних суспільств є порожнім, нульовим.

Саме із цим не можна погодитись, тому що в такому разі заперечується, наприклад, наявність ісламського права. З одного боку, у традиційних суспільствах джерелом права є тотальне, надто індивідуальне начало, що задає індивіду певну норму поведінки, якій

той зобов'язаний підкорятися. З другого боку, в таких умовах право не протиставляється свободі, хоча б тому, що свобода (і взагалі бачення долі людини в ісламському світі) розуміється зовсім інакше, ніж у сучасних західних суспільствах. Згідно з ісламом свобода – це можливість і обов'язок робити добрі вчинки, а не можливість слідувати власним пристрастям і чинити свавілля. До речі, одне зі слів, які позначають свободу в арабській мові, має значення «благородний».

В.П. Малахов [8] також виділяє правовий простір як головний елемент. Розмірковуючи над проблемою визначення первісного (базового) правового факту, він пропонує взяти за такий феномен «домагання» (*рос.* притязание). Правознавець порушує таке питання: якщо право є феноменом, що виникає у процесі комунікації, взаємодії людей, груп, організацій, тоді право завжди виявляється чимось зовнішнім стосовно суб'єкта, тобто має смисл лише в об'єктивованій формі: інституту чи системи норм. І дає відповідь на нього: право, для того, щоб виявитись у суспільній взаємодії, має вже бути в наявності, тому що ті, хто вступає в комунікаційні відносини, є правовими істотами. В.П. Малахов розглядає домагання як механізм правостворення і правовідтворення, наполягаючи на тому, що *домагання* суб'єктивне не в психологічному сенсі, а в раціональному, тобто як вираження, втілення природи права [8, 212].

Такий логіці можна протиставити іншу, згідно з якою базові факти, правові феномени індивідуальностей і суспільства перебувають у діалектичному зв'язку. Справді, індивід соціалізується, усвідомлюючи норми і цінності суспільства, зберігаючи при цьому свою індивідуальність. Водночас це не заперечує того факту, що *домагання* є феноменом, властивим правовій істоті. Саме це дає підстави В.П. Малахову ставитися до права як до специфічної інтенції людини, тобто вираженості, спрямованості, виявленості правової істоти в реальності. Він стверджує, що домагання є джерелом суб'єктивного права, змістом правосвідомості, найважливішою складовою правової культури людини, воно є універсальною формою прояву

ідеального і діяльного правової істоти [8, 214–221]. Простіше кажучи, домагання як бажання та воління у формі необхідності є правовою потребою соціального суб'єкта. Серед безлічі домагань людини в реальному житті слід виділити два, найбільш значущі: перше покликане обумовити самостійність правової істоти, друге – її суспільний статус, тобто її становище в суспільних відносинах. Як зазначає К. Ясперс, «... людина має два домагання: 1) на захист від насильства; 2) на значущість своїх поглядів і своєї волі. Захист їй надає правова держава, значущість її поглядів і волі – демократія» [9, 174]. Дуже важливо підкреслити, що перше домагання пов'язане з існуванням суспільного права як інституту організації життя людей, тоді як друге – з даністю й самоцінністю правової істоти. В.П. Малахов, слідуючи своїй логіці, вважає, що перше домагання є своєрідним наслідком другого. Підсумовуючи, вчений пише: «... будь-яке домагання виступає способом самовираження правовою істотою своєї (а в ідеалі і чужої) честі й гідності. Воно у кінцевому підсумку спрямоване на самоутвердження правової істоти, незалежно від того, у чому, в яких принципах й умовах життя честь і гідність людини знаходять свої підстави, за рахунок чого виникає почуття власної повноцінності» [8, 281].

Виходячи з ідеї домагання як базового правового факту, В.П. Малахов трактує правовий простір як «... структуру, елементами якої є домагання, що співвідносяться одне з одним по-різному» [8, 282]. Іншими словами, на думку правознавця, правовий простір складається з множини домагань, одні з них перебувають у гармонії, другі – не пов'язані між собою, треті – виявляються несумісними. Людина як правова істота постійно перебуває у правовому просторі й постійно вимушена обирати між домаганнями. Таке розуміння правового простору індивідуума приводить до поняття суспільного правового простору як поліфонії різних правових суб'єктів, властивості якої завжди перевищують навіть максимально розвинуту окрему правову істоту.

Із цим твердженням можна погодитися, але з певними застереженнями. Людина не може постійно відчувати себе істотою, яка

весь час примушена обирати. Згідно з інтервальним підходом Ф.В. Лазарева, який є методологією багатовимірного збагнення реальності, людина розглядається як багатовимірний, багаторівневий феномен. Філософ виходить з того, що свідомість людини має здатність замикатися в межах будь-якого смислового горизонту, в будь-якому контексті, зосереджуючись на одній проблемі, потребі, ігноруючи на певний час усі інші потреби, завдання та виміри життя [10, 49]. Таким чином, Ф.В. Лазарев вводить поняття ситуативності поведінки індивіда та його реакцію на світ, стверджуючи, що така контекстуальна детермінація свідомості людини є фундаментальним фактом.

Повертаючись до поставленого завдання дослідження правового простору, що виникає в інтервалі трудових відносин людини, яка діє в умовах ринкової парадигми, варто зауважити, що, на наш погляд, правові домагання найманого працівника все ж таки значною мірою визначаються існуючою правовою культурою, яка в Україні, як показують моніторингові дослідження, є вкрай низькою. Можна погодитись із цитованими вченими щодо сутності правового простору людини і суспільства, але відчуття самого себе правовою істотою пов'язане з актуалізацією домагання, що виявляється у ставленні до національних і міжнародно-правових актів з прав людини, включаючи трудові. На сьогодні більшість громадян України байдуже ставляться і до національного законодавства, і до міжнародних актів у сфері прав людини, зокрема власних трудових прав.

У зв'язку з цим, на нашу думку, слід додати до правового простору працівника, поряд з такою метафізичною характеристикою, як домагання людини і визнання цього домагання суспільством, певну сукупність правових норм, що існують не тільки у міжнародному та національному законодавстві, а й у тих документах, що регулюють відносини між працівником і працедавцем, зокрема колективний договір, різноманітні угоди галузевого та регіонального значення. Важливо також наголосити, що цей простір існує у більш широкому метапросторі, що дістав назву «політико-правовий простір», як «сфері інституціональної взаємодії права,

держави та політики, відкритої для впливу економічних і соціокультурних факторів» [11]. Інакше кажучи, правове життя людини, яка працює, відбувається в її правовому або ширше – у політико-правовому просторі.

Зрозуміло, що наповненість і змістовність цього простору залежать від певних факторів, зокрема форми власності й організаційно-правового статусу підприємства чи установи. Водночас, якщо відокремити конкретну господарську структуру, то змістовний обсяг політико-правового простору для кожного працедавця і працівника буде однаковим, його можна назвати *номінальним*. Цей простір є наданим ззовні, притаманним людині, але, як свідчить досвід, далеко не всі суб'єкти виробничих відносин користуються наданими правовими і політичними можливостями. Частина (підпростір) номінального простору, норми якого, по-перше, відомі суб'єкту виробничих відносин, а по-друге, активно ним використовуються, назвемо *уособленою*. У зв'язку з цим можна запропонувати певну класифікацію працівників з погляду опанування та використання законодавчих норм і політичних засобів, які складають згаданий політико-правовий простір, тобто з погляду наповненості та змісту власного, *уособленого* політико-правового простору. Отже, можна виділити такі категорії правосвідомості:

- працівники, які ознайомлені та практично застосовують усі політичні й правові складові політико-правового простору;
- працівники, які уявляють можливості політико-правових заходів, але не намагаються застосовувати їх у реальному житті;

– працівники, які не мають уявлення щодо можливостей існуючих політико-правових заходів, отже, і не намагаються застосовувати їх;

– працівники, які уявляють можливості легальних політико-правових заходів, але вважають за краще досягати своїх власних цілей у відносинах з працедавцем іншими шляхами.

Таким чином, правовий простір у сфері трудових відносин треба розглядати як своєрідну соціальну структуру, частину соціального простору, форму правового життя, що динамічно розвивається в умовах ринкової економіки. Елементами структури цього простору є сукупність гармонізованих і суперечливих домагань окремої людини-працівника, а також визнання цього домагання суспільством і державою шляхом введення відповідних законодавчих норм. Феномен правового простору виявляється дуже складним, його вивчення значною мірою залежить від постановки завдання й мети дослідження. У подальшому розгляд питань й проблем, пов'язаних із конструюванням цього фрагмента соціальної реальності, треба проводити з урахуванням наявності двох смислів поняття правового простору. З одного боку, воно повинно досліджуватися як суб'єктивно-ідеальна структура, тобто як простір смислів, як пов'язаність конкретних домагань, з другого – як суб'єктивно-реальна структура, тобто як простір залежностей, відносин, дій різних правових суб'єктів, включаючи державні інституції (чинні законодавчі норми), а також суспільні (наприклад, систему соціального партнерства).

Список використаних джерел:

1. Снегирева Л.М. Концепт или понятия?: [Электронный ресурс] / Снегирева Л.М. // Publishing house Education and Science s.r.o. – Режим доступа: www.rusnauka.com/ONG/Philologia/3_snigir_ova%2012.doc.htm
2. Барциц И.Н. Правовое пространство: основные признаки и закономерности развития / И.Н. Барциц // Ежегодник российского права. – 2000. – С. 110.
3. Барутенко О.Р. Обеспечение единого правового пространства России органами исполнительной власти Российской Федерации: Конституционно-правовой аспект: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О.Р. Барутенко; Академия управления МВД России. – М., 2003. – 245 с.
4. Козюк М.Н. Правовое пространство и правовые коммуникации / М.Н. Козюк // Новая правовая мысль: научно-аналитический журнал. – 2002. – № 1. – С. 21–26.
5. Бурдые П. Социальное пространство. Поля и практики / П. Бурдые. – СПб: Алетейя, 2007. – 576 с.

6. Добренев В.И. История зарубежной социологии. Теория социального пространства П. Бурдьё. Биографическая справка [Электронный ресурс] / В.И. Добренев, А.И. Кравченко // Портал «Библиотека Гумера». – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/dobr/index.php
7. Пристенский В.Н. Топология права как аспект философии человека / В.Н. Пристенский // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена. – 2009. – № 87. – С. 60–70.
8. Малахов В.П. Философия права: учебн. пособ. / В.П. Малахов – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 336 с.
9. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
10. Лазарев Ф.В. Многомерный человек. Введение в интервальную антропологию / Ф.В. Лазарев, Брюс А. Литтл. – Симферополь: СОНАТ, 2001. – 264 с.
11. Марача В.Г. Социокультурный анализ институциональных аспектов политико-правового пространства (методологические проблемы): дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Марача В.Г. – М., 2004. – 172 с.

Тетяна ЗАНФИРОВА

ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРА ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ В ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ

Резюме

Робиться спроба розкрити зміст концепту «правовий простір» стосовно трудових відносин. Зокрема, описано його структуру і місце в соціальному просторі суспільства та держави. Показано специфіку «правового простору» як сукупність домагань індивідуумів. Намічаються подальші шляхи філософсько-правового дослідження правового простору в трудовій сфері.

Татьяна ЗАНФИРОВА

ПОНЯТИЕ И СТРУКТУРА ПРАВОВОГО ПРОСТРАНСТВА В ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Резюме

Делается попытка раскрыть содержание концепта «правовое пространство» применительно к трудовым отношениям. В частности, описывается его структура и место в социальном пространстве общества и государства. Показывается специфика «правового пространства» как совокупность притязаний индивидуумов. Намечаются дальнейшие пути философско-правового исследования правового пространства в трудовой сфере.

Tatiana ZANFIROVA

THE DEFINITION AND STRUCTURE OF LEGAL SPACE IN LABOR RELATIONS

Summary

The author tried to enlighten the content of «legal space» concept in terms of labor relations. Its structure and place at the social space of society and state are described in particular. The specific of «legal space» as the combination of individual's claims have been shown. The ways of further philosophical and legal research of legal space in the labor sphere are outlined by the author.